ЧАСТИНА ПЕРША

Поле, огороджене колючим дротом. Небо сіре. Хмари низькі. Вибух.

В хаті злидні й пустка, тільки жінка з слідами важкої праці й нестатків. Руки, як цівки, спущені, очі вицвіли. Смуток.

ОЙ БУЛО в МАТЕРІ ТРИ СИНИ...

Іде військовий ешелон. Пливуть пейзажі. На платформі в сірих солдатських шинелях, неголені, зморені, сплять сини.

Дротяне загородження. Окопи передових позицій. Тиша. Поволі суне до окопів важка газова хмара.

Вицвіли в матері очі від чекання, сліз і багато чого, про що й розповісти неможливо, чого не втілиш ні в які слова. Як тихо й смутно в цій хаті!

Газова хмара суне в окоп.

Небо в диму.

БУЛА ВІЙНА...

За селом піски. Ось самотня хата. Чи повернеться до неї син або внук? Чи зотліють на чужих полях, під чужим небом? В безіменних братських могилах? Чи розлетяться прахом на грізних мінах і сліду від них не лишиться?

На вулиці три жінки. Кожна — сама-одна. Плавно дибає каліка на прудких милицях, а за калікою дріботить босими ніжками дитина.

Нудьгуючи, стражник підходить до однієї з жінок, що закам'яніли край воріт у задумі. Підійшов, постояв, торкнув висхлі груди і пішов геть. Жінка й не помітила стражника.

НЕМА В МАТЕРІ ТРЬОХ СИНІВ

Поле. Вийшла в поле літня сівачка сіяти і сіє. Торбина з зерном тягне її донизу. Від утоми хитається сівачка.

Син у неї вдома без ніг. Милиці під стіною. Сам долі, як пам'ятник, розбитий і знятий з п'єдесталу. На грудях "георгій".

Сіє мати, хитається. Від усієї картини віє чимось пісен ним. і сама вона в полі, ніби зрима пісня.

В Петербурзі цар Микола II сидить за столом. Не осяває царське чоло жодна висока думка. Нудний і сірий останній з царів.

Опустились у полі руки, що сіяли. Впала на землю, як у сон, сівачка — мати інваліда.

Що може робити в цей час цар? Удає, ніби щось думає. Робітник біля верстата заплющив очі, зосереджений. Цар пише в історичному щоденнику: "Вбив ворону. Погода гарна". Підписується: "Нікі".

А в полі на сухому грудді лежить стомлена мати. Думає цар. Поставив крапку, крутить вуса.

Лице матері вкрите краплинами роси.

Минає час. Вродила нива. Чорною плямою, заступаючи небо, стоїть у житі жандарм, поглядає праворуч, ліворуч.

Поле. Миршаве жито. Худий однорукий інвалід веде похнюпленого худого коня.

Спинившись, подивились один на одного, похилили голови, людина і кінь.

Стирчать сухі колоски. Мізерний урожай.

А вдома біля материних ніг голодні діти кричать, плачуть, вимагають.

Поле. Стоїть солдат-інвалід. Як жити?

Отупіла мати від дитячих сліз.

Нахиляється однорукий солдат, зриває щуплий, жалюгідний колосок. Подивився. Повертається до коня і раптом, узявши повід у зуби, в тупому розпачі починає бити,— ну, хоч би коня. Треба ж когось вдарити людині — серце крається від гніву, розпачу, чого хочете. Злидні заїдають.

Отак і мати. Не витримала й починає лупцювати своїх дітей. Не дивіться на неї, відверніться.

Б'є озвірілий солдат коня.

Б'є мати двох дітей.

Б'є коня однорукий. Повід у вишкірених зубах. Не витримав, вирвався кінь. Падає однорукий хазяїн на землю, впустивши повід. Плаче біля печі дитина.

Кінь спинився, оглядається і бачить: ледве-ледве підводиться спустошений хазяїн-солдат. І коня взяв жаль — на хазяїна й за хазяїна.

Підводиться покалічений хазяїн-солдат. Тоді каже кінь солдатові, кивнувши головою: — Не туди б'єш, Іване.

У всякому разі щось подібне здалось однорукому. Він мовчки взяв повід і повів чотириногого товариша. Став, озирнувся, щось спало на думку, і зник за горбом. Так далі тривати не може. Повинно щось статися. Напруження дійшло до краю. Наближається гроза.

Почорніло небо. Між окопів і щільних дротяних загороджень рвуться снаряди.

Чотири важкі вибухи піднімають землю й людей. Ще один вибух.

В сірій димній сутіні біжать в атаку солдати кайзера Вільгельма Гогенцоллерна4.

Біжать цепом — прямо, праворуч, ліворуч.

Деякі цепи мають зовсім незвичний вигляд. Солдати йдуть попід руки, заточуючись, наче п'яні. Цепи звиваються, як сліпе чудовисько. Живі тягнуть убитих і поранених, підхопивши попід руки.

Біжать серед вибухів.

Чорне небо ясніє.

Аж ось міняється вітер. Серед диму, що повернув насупроти, зупинився німецький солдат.

Суне солдатська отара в зеленаво-сірих шинелях, в залізних касках.

Один солдат не стерпів маски. Спинився, судорожно зриває протигаз, озирається несамовито на всі боки й починає сміятись.

Є ГАЗИ, ЩО ЗВЕСЕЛЯЮТЬ ДУШУ ЛЮДИНИ

Сунуть на бій німецькі цепи. Гвинтівки на грудях.

Надихавшись звеселяючим газом, корчиться від сміху солдат. Падає з голови залізна каска. Жалюгідна і страшна людина. Несила вже вгамуватись.

Стелеться землею газова хмара, вповзає в спустілий окоп.

Ідуть колонами, хитаючись, як п'яні, німецькі загони.

Замовк, нарешті, той, що сміявся. Востаннє оглядається на свої невільні діяння.

...З розритого снарядом піску стирчить мертва рука.

...Трохи далі на піску голова німецького солдата.

Очі заплющені. Тільки страхітлива посмішка, звернена в порожнечу неба, перекосила солдатське лице й вишкірені великі зуби.

Але ось атака докотилась до окопу. Зупинились, здивовані. В окопах пусто. В одного унтера випала з рук гвинтівка.

— Де ворог?

Мчить довжелезний солдатський ешелон-гусениця. Солдати-росіяни на дахах вагонів, на буферах. Кінець війні. Додому.

Стоїть німець. Поза здивована, запитлива.

І, можливо, вперше за чотири страшні роки замислився німецький солдат, відчув себе людиною, розвів руками: де ж ворог? Що діється? Хто я? Кого і в ім'я чого вбивав? Навіщо все це? Яка темна сила обернула мене на ката? Замислився так глибоко, всі почуття, думки, всі пристрасті звернені були всередину з такою силою, що коли підбіг до нього ззаду офіцер і з брутальною лайкою почав загрожувати йому парабелумом5, він так і не почув лайки. Вбитий у потилицю офіцерською кулею, він тихо падає. А офіцер піднімає його гвинтівку — і вперед!

Купчаться хмари, зависають низько над землею.

Чорніє силует. Розпластався солдат на закривавленій землі, як темний барельєф епохи.

ЧАСТИНА ДРУГА

Маленька станція десь між Шепетівкою і Коростенем. Застряг ешелон. Перон переповнений. Метушня й тривога. Солдатам перетнули путь гайдамаки6 Центральної ради7.

Гайдамаки. Що за слово, що за ймення? З яких могил видобули його й нащо? Хто це? Повсталі з глибини століть лицарі українського народу, безстрашні захисники його й борці? Ні, це ті ж самі солдати й офіцери російської армії, в тих самих шинелях, нашвидкуруч перешитих на свитки й жупани, і в тих самих шапках з пришитими зверху шликами.

Тільки націоналістичний туман замутив їхню і без того затьмарену свідомість, розбуджену в огні. Картини минулого змалювали їм провінціальні українські кооператори й ветеринари8, які марили в страшний час про поворот історії народу назад.

Обступили гайдамаки ешелон, роздягають російських солдатів.

Галас, гамір.

— Віддай, враже, нашу українську шинель!

Стягають з солдата чоботи.

— І наші українські чоботи віддай!

Біля вагона обдертий солдат, молодий, кругловидий. До нього вчепився такий самий молодий, кругловидий солдат-гайдамака. Горлає з чужого голосу:

— Триста років мене мучив, кацап проклятий! Повертається обідраний солдат:

— Это я-то?

З подивом і образою дивиться він на свого нового "ворога", до речі, дуже на нього схожого.

Стирчить з розтлінної імперіалістичною війною землі застигла навіки посмішка німецького солдата.

Аж от поїзд рушає далі. Не здолали його гайдамаки. Стоять і зирять услід. Не вистачило сміливості.

Докотився поїзд до Поста-Волинського.

На Посту-Волинському, перед самим уже Києвом, знову сперечання й галас. Розлючені солдати насідають на машиніста, притисли до паровоза.

— В чому справа? Відправляй! Злякався машиніст:

— Далі не повезу, товариші. Тут уклон. Гальма лопнули. Солдати лютують:

— Везеш?

— Братця, не можу!

Солдат уже ладен убити машиніста. Додому солдатові треба — три роки гнив в окопах.

— Везеш?

— Ні.

Є такі машиністи. Замурзаний кіптявою й мастилом, неголений, худий, з запаленими невиразними очима. Ні-чого-нічогісінько в ньому не тільки героїчного, навіть простої мужності ніби не видно. Але коли вже прийде вирішальна хвилина, коли доля, скрегочучи зубами, зажадає від нього подвигу, звідки береться в них непоборна сила духу. Скільки їх загинуло па своєму високому посту, скільки врятували вони чужого збуялого життя на важких путях-коліях своєї залізничної держави!

Біля скроні машиністової дуло нагана.

— Везеш?

— Ні.

Стоїть машиніст. Здається, збагнув щось солдат. Відводить дуло нагана від машиністової скроні.

Зблизька почувся приємний голос. Солдати обернулись. Це Тиміш Стоян. Трохи заросле молоде обличчя, ясна усмішка.

— Спокійно, хлопці. Полагодимо гальма самі.

Раптом на перон налітає гайдамацький загін. І прямо до ешелону.

— Ім'ям Української народної республіки здати зброю!— кричить гарний сіроокий гайдамацький старшина, махаючи наганом.

На Тимоша Стояна, одначе, наган враження нібито й не справив. Спокійно підходить він до старшини.

— Ім'ям українського народу? Хто сказав?

На одну хвилину запала тиша. Всі солдати й гайдамаки прикипіли очима до двох суперників, мовчки стискаючи зброю напоготові.

Стоять, міряють очима один одного. Стоян і старшина, кожен по-своєму. Сторопів старшинаг і вже наган у руці збувся певності, але знак своїм все ж таки подав.

Змахнув рукою Тиміш — теж дав знак своїм.

Зараз може початись громадянська битва.

Відсуваються двері теплушки — в теплушці кулемети, направлені на гайдамаків.

Відсуваються другі двері — кулемети.

Треті — кулемети. Четверті. П'яті — кулемети.

Увага! Рушив поїзд. Залишились позаду гайдамаки.

Біжить земля.

Миготять солдати, гвинтівки, гармати.

Біжить за поїздом машиніст, з відчаєм розмахуючи руками. І хочеться крикнути йому: "Братці, зупиніться, що ж ви робите! Загинете! Вріжетесь усім составом в тупик, так що й кісток ваших ніхто не збере. Не зустрінуть вас ні матері, ні жінки, ні діти. Стоятимуть вони на перехрестях, тужно вдивляючись удалину, перепитуючи в тривозі подорожніх, проклинаючи війну".

А поїзд мчить на всіх парах прямісінько на Київ. З уклону пішов поїзд, тільки ніхто поки про це не знає,— ні в ешелоні, ні на паровозі.

— Крути, Гаврило!

Затирликала солдатська окопна гармошка. Миготять сади, поля, городи. Все в напруженім русі.

І навіть машиніст... А що йому робити?.. Біжить по колії, блідий-блідий, тяжко стогнучи на бігу.

На платформі поїзда біля гармати стоїть Тиміш Стоян. Безліч думок опанувало його й бажання діяти.

Пливуть ліси й телеграфні стовпи. Летять ліси.

Куняють у. вагонах.

Пролітає поїзд під мостом. Пролетіли тунель. У вагоні солдати грають у карти. Летить стрічний поїзд.

Грає гармошка.

Мчить поїзд — швидше, швидше.

Ще міст.

Грає гармошка. Весело солдатам. Радісно дивляться вони на розлогі лани. З кожним обертом колеса наближається дім.

— Гей, крути, Гаврило! Витіває гармошка.

Мчить поїзд. Мигтять далина, вагони. Але що за хід, однак?— невдоволено супляться старі солдати, звично стискаючи гвинтівки.

— Гей, крути, крути, Гаврило, навертай пістон,— виграє гармошка.

Біля паровозної топки вже зчинили бійку солдати: як управляти паровозом? Куди повертати ручку? Де вона? Що за прилади?

На Київському телеграфі паніка. Брязкіт. Метушня. Наближається катастрофа.

Мчить поїзд. На паровозі вже справжня бійка.

На вокзалі Київ-Пасажирський телеграфіст охоплений жахом. І телеграфістку охопив жах. І ще когось.

Біля топки паровоза, що мчить стрілою, душать один одного солдати, чуючи небезпеку.

Врозтіч кидаються телеграфні чини.

Поїзд мчить з уклону з жахливою швидкістю.

Солдати вистрибують з вагонів. У вагонах паніка.

На паровозі бійка.

На страшному льоті посипались солдати з вагонів, хто — куди. Летить поїзд. Вокзал.

Кричать жінки! Тікайте! Заплющіть очі! Зараз потрощиться поїзд і загинуть герої, великомученики, брати.

Тиша. Дах будівлі. Пауза.

Але ось звідкілясь з неба падає на дах знайома гармошка. Впала, зітхнула й поволі посунулась униз. Впала на інший дах, що нижче, звідти впала на землю, вигнулась якось догори, наче жива, і раптом швидко впала на землю.

На вокзалі, врізавшись у перон і будівлю, горить розбитий ешелон. Купи догораючих уламків. В диму судорожно тягнеться вгору рука, мабуть, гармоніста. Перебирає пальцями. Впала в дим.

Лежать обвуглені солдати.

З-під уламків підводиться Тиміш Стоян. Довго дивиться, дивуючись з усього, що сталось. Подивився вперед на всіх нас і вирішив:

— Буду машиністом.

Повертаються з фронтів живі.

Не скрізь радісні зустрічі. Окопне життя, злигодні, кров, вогонь і рани посіяли в мільйонах сердець тривогу.

Чи повернуться воїни? І якими побачать їх дружини?

Тривожне чекання в убогих оселях. Ось підвелася мати, пригортаючи до грудей немовля. Стук. Повертається чоловік. Пильно дивиться в очі. Вдома він чи не вдома? Дивиться на дитину.

— Хто?

Мовчить дружина. В очах страх і страждання. Очевидно, так по всій Європі.

І в Німеччині те саме. І перед німкенею в такій самій напруженій тривозі стоїть німецький окопник.

— Вер?*

І у Франції стоять так само винні з дітьми й дивляться з тугою на чоловіків. Нема щастя! Нема затишку! Втрачено спокій в Європі. І все немов чекає чогось.

Старий світ затаїв тривогу. Блукає бідність, готова до дії. Нікуди діватись інвалідам.

Виповз на вулицю вночі безногий солдат. Подивився вслід парочці, що кудись поспішала, замислився...

Тиміш Стоян повернувся на рідний свій завод — київський "Арсенал". Тут він працював змалку. Невесело зустрів його "Арсенал". Начальник заводу — полковник — має гострі очі. Він пильний, безсердечний, засмиканий тривогою й страхом.

— Хто ти?

— Демобілізований солдат-арсеналець, маю честь повернутись,— відповідає Стоян, насилу додержуючи чиношанування.

Полковник примружив запалені злі очі:

— Українець?

Тиміш розводить руками, думає. Звичайно, українець, але чому це запитання? Що відбувається на заводі?

— Дезертир?— чує Тиміш строгий полковничий голос. Стоять двоє робітників біля дверей кабінету. Дослухаються: не гаразд в кабінеті.

Нічого не відповідає Стоян полковникові, але так дивиться, що полковник змушений присунути до себе браунінг11, який лежить на столі, і якнайшвидше. Присунув, не спускаючи очей з солдата.

* Хто? (нім.) — Ред.

Подивився Стоян на ворога, мовчки повернувся й вийшов.

За дверима на нього чекали товариші, такі самі робітники, як і він. Пішли рішуче й швидко.

Багато про що хотів розповісти Стоян у бойовому заводському ревкомі. Тільки не дали йому довго говорити. Голова ревкому, немолодий вже токар, не мав часу. Він їсть хліб, усміхається, поглядаючи на Тимоша, слухаючи його гнівну розповідь. Тоді перебиває його короткою, але повною змісту фразою:

— Повертайся поки що в казарми, Тимку. Прийде час — ревком тебе покличе. В казармі потрібні наші люди. Готуються великі події.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Гуде, лунає, заливається багатоцерковним дзвоном столиця України. Вся Софійська площа від самої древньої Софії аж до менш древнього Михайлівського монастиря захаращена народом. Кого тільки нема на історичній площі! Офіцери і навіть генерали, петлюруючі чиновники , звичайні й відставні, студенти в формі, тисячі безформених обивателів міста. Урочистим гулом гудуть дзвони. Сорок і ще чотири могутні київські ієреї на чолі з митрополитом в сяючих ризах, з масою розкішного волосся, диякони з кадилами й кропилами, протодиякони із своїми атрибутами, архідиякони, що рикали громовим риком,— хресний хід рушив з собору через знамениту браму на площу.

Коругвоносці піднесли над духовенством сяйні від золота, срібла й самоцвітів коругви. Ревнителі церкви несуть образи, гаптовані сріблом-злотом, бісером чудової оздоби.

Серед темних умовних ликів святителів та угодників несуть ще одне аж ніяк не праведне обличчя. Це Тарас Шевченко, висвячений у святі стараннями сентиментальних кооператорів.

Увесь цей хресний хід сповнений таємничої врочистості, хор гучних голосів і передзвін близьких і дальніх монастирів та соборів сколихнув серця майже всіх присутніх з такою силою, що багато хто почав плакати від зворушення.

Одна відставна стара полковничиха кинулась на пишного архідиякона і в екстазі поцілувала його в плече.

Нема числа прекрасним сценам і почуттям.

Одна тільки картина, здається, псує торжество. Гімназисти, реалісти і солдати-дезертири вилізли на пам'ятник Богдану Хмельницькому в такій кількості й так старанно лузають насіння, спльовуючи лузгу з такою байдужістю, що це спричинилось до цілковитого викривлення образу героя.

Здається, що він очолює на своєму баскому коні щось не те, що треба, і гнівно махає булавою Тарасові Шевченку, що теж опинився в сумнівному товаристві...

Але повернімось до митрополита, архімандритів, протоієреїв та ієреїв.

— За богом бережену вільну нашу матір Україну господеві помолимось!— загримотів протодиякон катастрофічним басом.

— Господи помилуй!— вдарив трьохсотголосий хор під гудіння й передзвін великих і малих дзвонів.

Запахло ладаном. Окурюють фіміамом кадильниць портрет Тараса Шевченка.

На трибуні, під розмаяними вітром жовто-блакитними прапорами, лунає заклик оратора:

— Народе православний! Заюрмилась уся площа на це звернення. Заворушились чиновники.

Загукали "славу" гімназисти, студенти, чиновничі й куркульські синки, простодушні вчителі й вчительки.

Кооператори заступають один одного на трибуні, один одного голосистіше, патетичніше. Заклик і захват.

Артисти!.. Вулицями поміж народом їдуть верхи виряджені в оперні костюми—"Запорозька Січ", та й годі!

Майорять жовто-блакитні прапори. На трибуні інтелігент у пенсне. Пафос досяг межі.

— Хай живе!

Отут би й треба звуку. Без справжнього звуку тут вже нічого в кіно не поробиш. Видно тільки широко розплющені очі та тисячі роззявлених ротів. Це кричать "славу" захриплі вже гімназисти, студенти, вчителі, навіть провізори й інші інтелігенти й обивателі, а також офіцери й відставні люди різного звання.

— Хай!.. Хай!.. Хай!..

Юрмиться, коливається натовп. Очі всіх скеровані на трибуну. А на трибуні серед корогов і прапорів оратор за оратором.

П'ять ораторів змінюється за хвилину — так кортить усім говорити.

Але крізь гудіння дзвонів і гамір юрби майже нічого не чути, крім слів одного кооператора:

— Триста років нас.

Тут уже починаються сльози. Триста років — хіба жарт?— заплакала бабуся. Де Богдан Хмельницький? Ось він! Простягає булаву на північ, до Москви.

Прив'язують національний прапор до булави Богданової. Годі!

На п'єдесталі під Богданом, попід черевом коня, студенти — не студенти дивляться на юрбу. А в юрбі вже починають христосуватись.

Ось студент виціловує генерала:

— Христос воскрес!

І почалось.

Тиміш стоїть під Софійською стіною, дивиться. Складні думи хвилюють його.

Ось проїздять "аристократи-запорожці".

Ось кооператор кидається обнімати Тимоша. Відсторонив Тиміш кооператора рукою.

Кімната. Старенький чиновник лізе до портрета Шевченка з засвіченою лампадою й співає: "Ще не вмерла..."

Ось він сідає в крісло й, диригуючи рукою, заплющивши очі, наспівує в блаженному тумані.

Не витримав Тарас Шевченко. І, ожившри на мить, загасив лампаду, гнівно блиснувши очима.

Але повернімось на площу. Ось на п'єдесталі під конем Богдановим студент, повчаючи солдата, питає:

— Ти знаєш, хто був Богдан Хмельницький?

Солдат поправив шапку й, не кинувши лузати насіння, дивиться вгору на кінське черево:

— Не знаю. Кажуть, якийсь хохлацький генерал. Бачиш, як криво в сідлі сидить.

Хвилює не тільки київська площа. Неспокійно в казармах Києва. Солдати в тривозі. Великі думки хвилюють солдатів. Що робити? Що діється на площі? Для чого?

Вулицями проїздять верхи оперні "запорожці" в жупанах з клейнодами й корогвою. Скрізь підозріле цілування.

Українські соціал-демократи вже крутяться в казармах. Один з них, вгодований, у чумарці, зібрав навколо себе мало не цілий батальйон.

— Панове солдати! Центральна рада закликає вас!..

Величезна казарма солдатів вся обернулась на слух, не ворухнеться.

Один тільки солдат весь час піднімає руку. Підніме й опустить.

Соціал-демократ говорить гарно, довго, швидко. Як пробитись до нього з солдатським питанням? Знову піднімається та сама рука.

Нарешті агітатор соціал-демократ зробив паузу, щоб витерти піт. Помітив солдата.

— Що тобі?

Обертаються солдати до того, що підняв руку.

Тоді підводиться невисокий на зріст, кремезний, видно, з селян-бідняків, і задає ораторові зовсім несподіване запитання:

— А чи можна вбивати буржуїв та офіцерів на вулиці, якщо трапляються озброєні?

Вся казарма враз обертається. Що відповість агітатор?

Соціал-демократ невиразно розводить руками: звичайно, можна, тобто, власне, звичайно, не можна.

В другій казармі йде вже розподіл солдатів на "українців" і "неукраїнців", інакше кажучи, йде вербовка в петлюрівську армію.

Люто сперечаються солдати. Тут уже все пішло в хід: крики, гамір, погрози, лайка, всі види переконувань у неповторний цей великий час самовизначення.

Перед офіцером, що провадить запис, стоїть Тиміш. Офіцер простягає вже ручку йому.

Тиміш не бере. Офіцер з переконливою звичною усмішкою звертається до Тимоша, як до школяра:

— Таж ти українець?

— Так. Але я робітник,— відказує Тиміш, суворо дивлячись офіцерові в очі. Потім повернувся й пішов.

Офіцер сторопів. Але зразу ж закликав агента контррозвідки й наказує стежити за Стояном.

Підійшовши до гурту солдатів, що сперечаються, задумався Тиміш Стоян, чи правильно він відповів офіцерові й що далі робити.

Треба діяти, і не зволікаючи. Навкруги йде одурманювання темних солдатів.

Ось знову з'являється соціал-демократ і зразу ж — на трибуну.

Ось солдати з розпачливою лайкою "розв'язують національне питання".

— Так, робітник. Робітник я, пролетарій,— Тимофій Стоян трусонув блискучою чуприною і рушив до соціал-демократа на трибуну.

Підійшовши швидко й рішуче, зіпхнув його з трибуни і в гніві став перед солдатами.

Вся солдатська маса підвелася раптом, як одна людина.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Події розвиваються з неймовірною швидкістю. Контрреволюція на Україні йде в наступ. Центральна рада скликає в Києві перший всеукраїнський з'їзд .

Ущерть переповнений делегатами весь оперний театр столиці.

Куди не глянь — мальовничі групи куркулів, столичної і провінціальної інтелігенції.

Ось розсівся в кріслі здоровенний колоритний куркуль, як намальований.

Ось ветеринар у пенсне гордовито оглядає зал.

Ось молодий куркуленко повчає старого, показуючи на сцену:

— Оце от і є наша українська президія, про яку розповідав нам учитель. Пригадуєте?

От і президія. Два не зовсім певних себе громадянини середнього віку. Жоден з них зроду не гадав і не думав, що йому доведеться називатись міністром. Ох, як це приємно!.. Хоч хто його зна!..

Третій міністр одягнений під запорожця.

Четвертий — непевний і явно шахраюватий. Це видно з усмішки і з того, як він колупає пальцем стіл і малює в блокноті чортиків. Не звик до президії, ніяковіє.

Але от урочистий і мирний, хоч і не позбавлений деякої ледве помітної тривоги, перебіг з'їзду порушується однією фатальною фразою голови:

— Слово надається представникові більшовиків. Рокіт гніву й обурення покотився по залу.

На трибуні Тиміш Стоян. Вигляд у Стояна грізний, рішучий.

В президії ховають посмішки.

Серед делегатів старий директор цукрового заводу з обуренням зривається з місця:

— Геть більшовиків! Стоїть Тиміш на трибуні. Перешіптуються міністри. Хвилюється зал:

— Геть! Геть! Не давайте йому слова!

Що робити Тимошеві? Не хоче бачити його вітчизняна буржуазія.

В президії перезираються. Міністр малює чортиків. Тоді Тиміш з грюком опускає кулак на трибуну:

— Ми, робітники!.. Ми теж за Україну. Чуєте? Але ми вимагаємо заводів, радянської влади, от що!

Ховають посмішки, гнуться в президії.

Дзвонить білобородий професор-голова. Стукає дзвоником по столу.

Тоді, бачачи, що діється в залі, кидаються до Тимоша гайдамаки.

Тиміш, обурений, обертається до президії з'їзду:

— Подивимось, як ви вчинятимете самосуд над беззбройним представником робітників і селян!

Посміхнувся міністр.

Дзвонить безперестану сивий професор.

Не посміли зачепити Тимоша гайдамаки. Спинились.

Залишає трибуну Тиміш.

Злими, ненависними очима проводять йогб з президії.

Під загальні оплески йде й стає на трибуну представник селян. Низько вклоняється всьому театру і, звертаючись до президії, несподівано каже:

— Ну, гаразд. Влада, кажете, українська, а земля чия? В президії є відповідь. Тільки поки що, можливо, краще

придержати її. Мовчить президія. Тоді неприємний селянин звертається до залу:

— Земля, питаю, панська чи селянська?

Дзвонить голова. Треба відповідати на головне питання.

— Для відповіді слово має головний отаман Симон Петлюра22!

І тут зразу весь зал стугонить від оплесків. Підводяться, витягують шиї куркулі,— де він? Ось він! Дивіться! Слава!

Не аплодувала одна тільки ложа в театрі. Ложа більшовиків.

Ось вони залишають її.

Ложа порожня. На одну хвилину тільки повертається Тиміш, щоб кинути виклик президії:

— Ми ще повернемось! Виходить, грюкнувши дверима.

Не встиг Петлюра підійти до трибуни, як голова знов звертається до з'їзду. Йому хочеться дезавуїрувати протест більшовиків. Зараз він обрадує з'їзд: одержана телеграма від Чорноморського флоту. Весь Чорноморський флот визнав Центральну раду.

— Панове, одержано привітання від Чорноморського флоту!— вдягнувши окуляри, голова зачитує телеграму.

— Що це? Не може бути?— Здивування, розгубленість скрізь — в партері, в ложах.

"Не брешіть же нашим братам і синам, бо вони незабаром побачать вашу діяльність, і ви будете прокляті всіма синами України",— ось що написали чорноморці.

Тривога й страх опанували театр.

"Не спирайтеся ж на Чорноморський флот, бо ми перші наведемо на вас дванадцятидюймові гармати".

Почувши грізні слова, багато хто в своїх плюшевих кріслах буквально зігнувся, повертаючи й задираючи голови на гальорку, ніби саме там можна було побачити наведені жерла гармат.

Голова зробився біліший за свою бороду. Ох боже ж мій! Який дурень, не прочитавши, підсунув мені, близькозорому, цю телеграму? Що ж тепер робити?

— Панове! Це помилка!.. Я голосую, панове!.. Увага!— Довгий дзвоник.

— Хто за те, щоб вважати це за помилку? Ніхто.

Порожня ложа більшовиків. Застиг у мовчанні весь зал. Гнітюча тиша.

Один тільки темний хуторянин підняв був руку невпевнено й обережно. Але, поглянувши навколо, поволі й ніяково опустив її до бороди й почухав за вухом: мовляв, не підіймав.

— Хто проти?— пролунав тремкий голос голови Центральної ради.

Тривога. Всі проти. Майже вся Україна. Матрос-вершиик піднімає руку від імені корабля "Дредноут Марія".

Два озброєні матроси-вершники з піднесеними руками — "Три святителі".

Три матроси з шахтарів: Донбас! Полтава!

З депо виходить паровоз. На паровозі озброєні робітники.

А з півночі сніжною рівниною йдуть ескадрони кінноти — сини й брати України.

Майорять під морозним вітром червоні знамена. "Арсенал" слухав.

В одному з цехів "Арсеналу" робітники пішли на барикади.

Один тільки літній робітник біля верстата зупиняє останній мотор. Тиша. Замислився старий арсеналець — що буде?

Чорною тінню проходить вздовж вулиці броньовик Центральної ради.

Нікого нема в цехах "Арсеналу".

Перегукуються робітники на барикадах.

Страйкує "Арсенал". Це не звичайний страйк. Ніхто не вимагає ні збільшення заробітної плати, ні скорочення робочого дня, ні страхування. Керований комуністами робітничий клас України бажає того, до чого він покликаний уже історично — влади, як у Радянській Росії. Не змовкає на робітничих мітингах ім'я Леніна. Надходять великі події — все говорить про це.

Чорної ночі вештаються вулицями Києва гайдамацькі загони.

В "Арсеналі" не припиняються мітинги — так багато треба сказати робітникам, так багато треба знати в ці дні.

Ось підходять до "Арсеналу" солдати. Це Тиміш Стоян веде всю свою казарму на допомогу обороні робітничої тверджі.

Мітинг триває.

Але раптом — тривога!

Робітничі пости біля "Арсеналу" бачать: наближаються до "Арсеналу" військові частини.

Тривога зростає. На вокзалі вже зчинилась паніка.

Коли військова частина підійшла до "Арсеналу", Тиміш відокремився й пішов уперед один.

Все зрозуміло.

Разом з робітниками. Тиміш увіходить в "Арсенал". За ним ідуть солдати. Поволі зачиняються ворота. Наближаються події.

Спорожнів перон вокзалу. Чвалає в тривозі, припізнившись, чиновник з великим чемоданом? Що робити? Куди? На поїзд пізно. На паровоз? Ні. Грізний машиніст біля паровоза.

ПРОЛЕТАРІАТ СКАСОВУЄ ПОЇЗДИ Побіг чиновник назад і пропав. Тікати нікуди.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Наступала ніч повстання. Викотили робітники на арсенальський вал єдину свою гармату, розіклали снаряди, подивились туди, на древнє своє місто, й усі як один замислились.

Добру хвилину стояли вони мовчазні, вдивляючись широко розплющеними очима в міську пітьму, в далеке минуле своє і своїх батьків і линучи думкою в майбутнє.

Зараз пролунає перший їх постріл по старому світу. Далеко розляжеться його грізний гул, пробудить поснулих по містах, селах, по степових хуторах України. Довго не вщухатиме його відгомін. Пролунає хвилюючий гуркіт цей по багатьох братніх країнах. Народиться новий світ, нова сила речей. Думи й пісні складуть про нього, напишуть поеми й книжки. Гармату поставлять на п'єдестал23 як пам'ятник епохи гордих своїх діянь і дивитимуться на неї з усміхом, дивуючись її скромним розмірам: всі гармати минулого здаються скромними.

Але повернімось до гармати. Ось вона.

Розміри її справді скромні, як скромні й самі артилеристи. Нічого героїчного нема ні в їхніх обличчях, ні в складках одягу,— тільки тоді, коли, розстрілявши по ворогах усі снаряди, загинуть вони смертю хоробрих за революцію, коли вкриють рідну землю своїми постріляними тілами де доведеться, побачать народи, які великі серця бились під сірими шинелями.

Але все це в майбутньому. А в цю неповторну священну хвилину біля невеличкої гармати Тиміш Стоян казав прості слова:

— Ну що ж, товариші, починаймо, пора.

І от закладається в гармату перший снаряд.

Перед тим, як вдарять по контрреволюції, пройдімось безлюдними вулицями Києва, прислухаймось до перешіптувань, зазирнімо в оселі багатих і бідних.

Всі чекають,— кожен по-своєму. У всякого своя турбота.

Кабінет міністра. Прислухається міністр, а до чого — сам не знає. Гнітить тривога його стару душу.

Ось обивателева оселя. За столом сім'я. І теж у тривозі. Ждуть сина, офіцера-невігласа. Вбігає молодий офіцер. Живий, хвалити бога.

Жде вбога робітнича родина. Повернуться чи ні? Повернуться чи ні? Заходять дві жінки.

Кабінет міністра. Навшпиньки підходить секретар до вікна. Дивиться з острахом. Тиша.

"Арсенал". На крані робітник з гвинтівкою. Поволі посувається кран.

А вдома прокинулась дитина й плаче, покинута в ліжку,— страшно їй, малій, самій. Але батькам тепер не до дітей вже. Увага!

Треба зірко пильнувати пітьму!

Міністрові не сидиться в кабінеті. Але треба сидіти. Зараз має початись.

Робітник біля гармати плюнув на долоню, потирає руки.

Тихо! Чує міністр в кабінеті, як калатає його старе склеротичне серце.

Єврей-швець скрадається до вікна. Жалюгідна халупа.

Застиг міністр біля стола, подавшись вухом убік, оком — навскіс. Зростає тривога. Весь — слух.

Наслухає чиновник. Увага, чиновнику! Тиша перед бурею.

Шевче, відійди від вікна! Краще тобі відійти, чуєш?

Старий чиновник розгублено забігав по килиму, зовсім спантеличений, тре скроні.

Робітнича родина. Події гримнуть от-от, цю хвилину, цю секунду, мить.

Ось робітник біля гармати вже скручує цигарку. Зараз вогонь — і...

Обличчя в міністра стає тривожнішим і тривожнішим.

Ширить тривогу телеграф. У телеграфістів швидкі руки.

Такі самі нервові, прудкі руки на телефонній станції.

В нічній тиші зупиняється кран, що досі обертався поволі. Поночі, тож невідомо, яку роботу він виконував, тільки зупинка його стає нестерпною. Хочеться, щоб уже почалось.

Хвилюється міністр. Ривками чергуються його портрети.

Праворуч.

Ліворуч.

Вперед.

Вперед! Ближче!.. Годі! "Арсенал".

Пильно вдивляючись у пітьму, зводить гвинтівку арсеналець.

А вдома його добра матінка плете теплу шкарпетку. Не спиться матері.

Проходить загін синьожупанників темною вулицею. Вороги оточують "Арсенал".

Почалось. Підіймається рука. Гармата!..

Давай!

Постріл.

Заметушились гайдамаки. Застрочили звідусіль кулемети, розкраяли тишу.

По домівках хвилюються.

Певно, гарматні постріли йдуть один за одним.

Як вовча зграя, мечуться в пітьмі вулиць гайдамаки.

Паніка в міщансько-буржуазному домі.

Гайдамацький загін мчить у темряву. Гаснуть іскри з-під кінських копит.

Старий єврей-швець злякано відвертається від * вікна. Він збагнув, що це стрілянина. Він так і каже своїм домочадцям:

— Здається, вони вже стріляють.

Живе швець десь на протилежній околиці міста. Постріли десь далеко. Безлюдна вулиця.

Поволі переходить вулицю безногий інвалід імперіалістичної війни.

Настав сірий морозний ранок. Життя в місті геть змінилося. Дослухаючись до цокотіння кулеметів і вибухів бомб на Печерську, на вулицях біля звичайних колодязів стояли довгі черги за водою.

Обивателі, чиновники, що так недавно горлали на площі славу Центральній раді, стоять з глеками, розгублені, злющі. Розгублені й люті жінки. Що буде?

Поступово починається лайка.

Жадібно п'є воду чиновник з відра.

В "Арсеналі" стрільба ніби трохи вщухла.

Біжить дружина робітника, несе чоловікові обід.

Але ось гримнули постріли з усіх боків. Розбігається черга. На площі лежить мертвий чиновник з порожнім глеком.

Лежить перед "Арсеналом" вбита дружина робітника. Посуд побився, хліб викотивсь на брук.

Битва гримотить по ярах та кручах. Наїжились багнетами прилеглі до "Арсеналу" будинки й цілі квартали. Супротивників майже не видно. Тільки безперестанні кулеметні черги та залпи ворожих батарей оповіщають про розмір і завзяття бою.

Поранені заповнили вже весь арсенальський госпіталь.

Поранені бійці, поранені в руки, ноги. Кругом забинтовані голови. Втомлені, виснажені обличчя.

Сестри-жалібниці — дружини робітників. Одна з них пише листа біля ліжка пораненого. Проказує боєць останні свої бажання:

— Кланяюсь низьким поклоном... Пише поклони сестра.

— І ще кланяюсь вам до сирої землі...

Пораненому пригадалась казарма, пригадались промови офіцерів, політиків, агітаторів. Певно, довго гнобила бідність його рід. Цілі століття злигоднів викарбували на ньому свої сліди. Як важко було йому скидати з плечей цей тягар:

— І питаюся вас я, чи можна вбивати буржуїв на вулиці, якщо озброєні мені трапляться?..

І тут увірвалося його життя. Сестра кладе листа в конверт.

— Адреса яка? Кому посилати листа?

Лежить мертвий боєць. Так і не почувши, звідки він родом,— з Запоріжжя, Рязані чи з далекого Сибіру,— сестра поволі виймає листа з конверта. І, ставши край постелі над мертвим, читає листа всім нам:

— Кланявся вам до сирої землі...

Читає суворо, на очах — сльози: — І питав усіх вас, чи можна...

І, ніби на відповідь товаришеві, кинулись робітники-ар-сенальці на контрреволюцію, в контратаку, в багнети! Можна!

ЧАСТИНА ШОСТА

Забіліли сніги навколо Києва, загуляли хуртовини.

Край села, біля одинокої хатини,— мати й дочка. Вдивляються в сніжну далину,— чи не принесе хто вісточку, а чи живий-здоровий і де він.

Пролітає кінний загін червоних партизанів.

Криваві бої йдуть під Бахмачем, Ніжином. У великих трудах і жертвах визволяється Україна від куркулів та поміщиків.

Замели сніги залізничну колію між Києвом і Ніжином.

Уздовж колій розтяглися по степу червоногвардійці довгим ключ'ем. Ідуть на допомогу "Арсеналу". Ідуть з денними й нічними боями, залишаючи на рейках колій убитих і замерзлих своїх товаришів.

А край села степова далина прикувала до себе очі матерів.

Похиливши голови, дві жінки ждуть не діждуться, як у пісні чи в стародавній думі.

П'ятеро засідланих коней проскакало без вершників. В тривозі озирають білі простори коні. Де їх вершники?

На залізничних коліях замерзлі.

Біжать, розбігаються посиротілі, безпритульні коні.

Ось один вершник лежить на снігу, прощається з товаришами. Так, як у пісні:

— Гей, ви, брати мої, товариші бойові...

Стоять товариші, низько похиливши голови. Помирає їх улюблений командир Андрій Федорченко.

— Чотири роки служби й чотири війни пройшов... Дивляться бійці на вмираючого товариша, і вмираючий

у чистому полі дивиться востаннє на товаришів і на коней, що стоять в артилерійській упряжці.

— ...і рік гражданки, брати...

Суворі й задумливі обличчя в товаришів. Молодший їздовий Тягнибіда відводить очі набік, щоб приховати сльози.

— Поранив мене кулею Петлюра, і чую я свою геройську смерть.

Біліють губи. Останні слова:

— Поховайте мене вдома. Тут недалечко, півгодини дороги. Дев'ять років не бачив я дому. Тільки поспішайте, брати,—"Арсенал" чекає.

Наділи шапки товариші. Зглянулись між собою. Кладуть померлого на лафет, прив'язують вірьовками.

Гримить бій в "Арсеналі". Залізним кільцем оточила його контрреволюція. Безсонні й безстрашні, кидаються робіт-ники-арсенальці в контратаки. Батьки забули про дітей.

Сніжною рівниною мчать артилеристи — три вершники, шестеро коней.

Мигтять сніжні ліси, степові простори України.

— Гей, ви, коні наші бойові!— голосно гукає перший номер.— Поспішайте ховати товариша нашого, славного бійця революції!..

І здається — відповідають коні:

— Чуємо!.. Чуємо, господарі наші! Летимо всіма двадцятьма чотирма ногами!

Випластувались коні над снігами, миготять намети, стовпи.

Везуть на лафеті мертвого Федорченка додому.

В "Арсеналі" б'ються вже на мосту. Вже вриваються гайдамаки в "Арсенал".

Мчать коні.

А за селом над свіжою ямою стоїть, покірна долі, тиха й добра Федорченкова мати. Мчать коні.

Мчить червона кіннота на підступах до Києва.

Застигла мати край могили. Підлітають бійці. Привозять Федорченка-сина.

Стали. Біла пара клубоче над кіньми. Все кличе до руху — швидше, швидше!

Летить сніжною республікою кіннота.

Так! Поклали бійці товариша на мерзлу землю перед матір'ю край самої ями. Що сказати матері? Як пояснити? Чим потішити?

Скоріш, скоріше б сказати їй:

— Маєш, мати, пояснювати ніколи. Революційне наше життя і смерть.

І знову мчать навздогін кінноті, на Київ. Блискотять сніжні простори.

Не встигла мати привітати гостей, ані сльози зронити, озватися до них жалібно: "Ой синочки мої, голубчики..."— як герої вже зникли в голубій імлі, тільки їх і бачила.

Помчимо і ми за ними на Київ.

Ось безлюдна вулиця. На вулиці гуркоче броньовик "Вільна Україна". Порожньо навколо. Один тільки забитий робітник лежить між трамвайними рейками.

Гуркоче "Вільна Україна". Стугонить земля. Здається, от-от розчавить робітника сліпе громаддя. Але ні, обминає. Тоді робітник вмить підводиться й швидко кидає бомбу. Став броньовик.

А кіннота вже на околицях міста.

Знищивши бомбою броньовик, сам робітник не встиг зникнути. Схоплений гайдамаками, він стоїть вже на допиті в штабі петлюрівців. Ось ведуть його, засудженого, в порожній сарай. Виконує вирок над ним один з ораторів, що так завзято виступав на всечиновному торжестві біля пам'ятника Богданові.

— Ти перекинув нашу "Вільну Україну",— каже він робітникові, піднімаючи наган. В його очах за склом пенсне змагаються ненависть і страх. Тремтить в його руці наган, і в голосі, напевно, теж тремтіння.— Стань... лицем до стінки, щоб я міг убити тебе в спину.

Повертається робітник, мовчки іде до стінки. Переляканий оратор цілиться йому в потилицю і не має сили вистрілити.

Вже вдираються гайдамаки в "Арсенал".

Але кіннота наближається до Києва. Кіннота!

Робітник різко відвернувся від стіни.

Чому ж не стріляє ворог? Чому ж тремтить його рука?

— А якщо я підійду до тебе, нікчемного й мізерного? Якщо я зажадаю пострілу не в потилицю, а в око? Ну ж бо, наводь свій тремтячий наган. Чуєш, як сніг рипить? Це вершники — брати мої линуть мене виручати. Стріляй в лице, чого ж ти став? В очі стріляй! Не можеш?!

Затремтіли в оратора руки. Забігали очі. Одвисла щелепа. Чорт його знає, вилетіли всі думки з голови, і всі слова, й почуття, всох язик, тільки мізерний високий трудний звук бринів десь усередині, та й не звук, а відчуття безсилого звуку.

— А чому я можу?— чує оратор голос робітника. І вже робітник наближається до нього, впевнено відбирає револьвер з закляклої руки.

Пропав! В ораторових очах порожнеча. Судорожно сіпає збезсилілими пальцями уявний курок. Ніколи.

Наган в робітничій руці. Постріл. Куля в пенсне. Все.

В дворі "Арсеналу" величезна купа димучих снарядних гільз. На смерть стоять пролетарі за свободу.

Сарай перетинає сонячний промінь. Лежить той, що пропав за панство. Над ним бомбометатель з наганом у руці.

ЧАСТИНА СЬОМА

Настала ніч. Не шкодували оборонці "Арсеналу" ні праці, ні крові. Сімдесят одну годину не сплять дружинники. Три дні й чотири ночі безперервного бою з офіцерством і гайдамаками стомили робітників. Багато поранених, багато вбитих. їх нікому й ніколи ховати. Лежать поранені, закляклі на морозі, посміхаються в вічність.

ГОДИНА СІМДЕСЯТ ДРУГА

Лежать навколо гармати вистріляні гільзи. Біля гармати робітники-артилеристи. їм хочеться спати. Стомленими очима обводять поле битви. Один з них підняв порожню гільзу, подивився, кинув... Спати.

Біля другої гармати двоє. Один, поранений у голову, витягає великого залізничного годинника. Прикладає до вуха, слухає, чи йде. Важкі думи. Чи не останню ніч стоять вони біля грізного свого верстата? Чи не востаннє світять їм зорі? Хоч, здається, й зірок не видно.

— Яка-то завтра погода буде?

Поволі накручує товариш годинника, думаючи про своє:

— Став. Думаю, що взавтра нам каюк. Став. Ішов-ішов — і став.

Гуркоче, посуваючись до "Арсеналу", ворожий важкий броньовик.

Застрочили кулемети в "Арсеналі". Вдарили гармати.

За броньовиком ідуть в атаку гайдамаки.

Тимоша Стояна майже не впізнати. Другу добу не випускає з рук кулемета.

Але на цей раз вдерлись гайдамаки в "Арсенал". Вже нічим було боронитись.

— Снарядів!

— Немає.

І потонуло все в диму. Ні снарядів нема, ні патронів. Замовкнув "Арсенал". У ворогів тріумф.

Дорого далася їм перемога, і ще дорожче заплатять реставратори історії за своє короткочасне торжество. Але — було так.

Впав "Арсенал". Лише на окремих ділянках чути ще стрілянину.

Недобра вістка лине з Києва, шириться робітничим світом. Радіють куцозорі реставратори історії, тріумфує міщанство.

П'яні гайдамаки йдуть у танок.

У дворі ведуть полонених арсенальців під високий цегляний мур. Попереду, спираючись на плечі товаришів, іде поранений вже літній робітник.

Вдирається в "Арсенал" нова зграя озвірілих гайдамаків.

Починаються розстріли.

Падають робітники біля своїх верстатів, обливаючись кров'ю.

Падають розстріляні в дворі, під кам'яним муром. Падають біля розбитих гармат.

У гайдамаків кашкети насунуті низько, не видно очей. Огидні жовна ходять на стиснутих щелепах. Повільний рух наганів у злочинних руках.

Падають батьки, брати, товариші, падають горді, непо-корені на землю. Не ждіть, сироти, матері, вдови, не питайте:

— Де батько?

— Де чоловік?

— Де син?

Пустка, сум і плач по убогих оселях, підвалах.

Ніч у дворі "Арсеналу". Падають, падають батьки й сини, падають у сніг і прах.

Поранений робітник з зав'язаними закривавленою ганчіркою очима. Зараз і він упаде. Черга!

Пустка в цехах. Завмерли верстати.

— Де слюсарі?

— Нема слюсарів.

— Де ковалі?

— Нема ковалів.

Триває знищення. Тільки дарма думає недолугий переможець з насунутим на самі очі козирком і наганом у руці, що бій скінчився. Не

скінчився бій! Він тільки розпочинається. Вже кіннотники з півночі вриваються в місто.

А на останньому бастіоні "Арсеналу" посипає ворогів з кулемета Тиміш.

Підбігають до нього гайдамаки... Вогонь! Вогонь! Нема. Заїло кулемет у Тимоша.

Лютиться Тиміш, топче кулемет, випростовується і починає кидати каміння в наступаючого ворога.

— Стій!— кричать гайдамаки, сторопівши.

— Хто з кулеметом?

— Український робітник. Стріляй!— Тиміш випростався, роздер на грудях сорочку й став як залізний. Страшною ненавистю й гнівом палають очі.

Три залпи дали по ньому гайдамаки й, бачачи марність нікчемних пострілів своїх, закричали, приголомшені:

— Падай! Падай! І самі зникли.

Стоїть Тиміш — український робітник.

[1928—1956]